

УДК 361

**Топішко Н. П.,***старший викладач кафедри економічної теорії Національного університету "Острозька академія"*

## ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

*У статті наголошується на необхідності розкриття сутності соціального захисту як узгоджених дій суспільства щодо зниження ступеня нерівності доступу його членів до суспільних благ, а не лише підтримки їхнього рівня малозабезпеченості. Особливо це актуально у XXI ст.*

**Ключові слова:** соціальний захист населення, майнова і соціальна нерівність, соціальна захищеність, соціальна політика.

*В статье акцентируется внимание на необходимости рассмотрения социальной защиты населения как системы согласованных действий общества относительно снижения неравенства його членов по отношению к пользованию общественными благами, а не только поддержки уровня малообеспеченности. Это особенно актуально в XXI ст.*

**Ключевые слова:** социальная защита населения, имущественное и социальное неравенство, социальная защищенность, социальная политика.

*The necessity of consideration of population social defence as system of the concerted actions of society in relation to the decline of inequality of its members in relation of using public benefits, not only support of scanty means level is marked. Especially it is actual in XXI century.*

**Key words:** social defence of population, property and social inequality, social protection, social policy.

**Постановка проблеми.** Соціальний захист населення (СЗН) є важливою функцією суспільства. Внаслідок певних життєвих обставин громадяни різняться за рівнем доходів, станом здоров'я, віком, сімейним станом, соціальним статусом тощо. Для підтримки життєздатності й відтворення людської спільноти та економічного зростання потрібна певна узгодженість інтересів і дій її членів зі збереження, захисту, розвитку особи на індивідуальному рівні та сприяння суспільному розвитку.

Поняття "соціальний захист" широко застосовується у вітчизняній економічній теорії і практиці. Термін було запозичено із соціальних програм розвинутих країн і пристосовано до вітчизняних реалій із врахуванням менталітету народу, який вимагав гарантій хоча б мінімальної державної турботи про громадян в умовах радикальних змін постсоціалістичного пе-

ріоду. Пізніше його зміст почали розглядати більш розширено і включати будь-які форми та методи підтримки рівня й якості життя населення. Чимало економістів (особливо урядовців) вбачають сенс і призначення соціального захисту переважно у наданні допомоги, пільг малозабезпеченим верствам, підтримки людей у бідності. Обмежують його сферою перерозподілу доходів, уникаючи постановки проблеми соціально-економічної нерівності в можливостях доступу людей до користування суспільними благами в умовах ринкової економіки.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Теоретико-методологічні засади цієї проблематики і практичні заходи розробляють такі вчені, як: Д. Арон, В. Бевз, Н. Болотіна, Н. Борецька, Ю. Буздуган, В. Іванкевич, Т. Кір'ян, Е. Лібанова, О. Уяздовська, В. Шокун (Україна), Т. Заславська, А. Кадомцева (Росія), А. Райкевич (Польща), Д. Лаусон (Австралія), Ральф У. Хаарбісон, Е. Денісон (США); Ніколас Баррош, Ален Томпсон та Джуліан Швейцер (Великобританія), Т. М. Ганслі (Канада), Х. Ламперт (Німеччина) та ін. Незважаючи на значний обсяг досліджень із цієї проблематики, залишаються ще остаточно нез'ясованими теоретичні засади соціального захисту, його напрями, методи, практичні завдання, шляхи модернізації в умовах сьогодення.

**Мета і завдання дослідження.** Сформулювати погляд на соціальний захист населення як систему інституціональних заходів держави щодо створення умов для відтворення і розвитку членів суспільства на основі їх захисту від потенційної або реальної соціальної нерівності в умовах ринкової економіки у політичному, психологічному, етичному, економічному аспекті.

**Виклад основного матеріалу.** Сучасна система СЗН є продуктом еволюції людської цивілізації. Необхідність СЗН об'єктивно зумовлено суспільною потребою у механізмі пом'якшення соціально-економічних суперечностей процесу виробництва і розподілу матеріальних благ. Внутрішній механізм ринкової економіки засновано на суспільному поділі праці, товарній формі виробництва, приматі особистого інтересу, необмеженій конкуренції, гонитві за прибутком. Породжуючи потужні мотиви і стимули до підприємницької та трудової діяльності, ринок водночас продукує небажані соціальні наслідки (безробіття, поглиблення соціальних конфліктів, зростання соціальної нерівності тощо). Багатьма дослідниками вони розглядаються як "провали" (вади, недоліки) ринку, які дестабілізують розвиток суспільства. Причини нерівності можуть мати природний характер (фізичні та психологічні відмінності між людьми, здоров'я), а також економічний (дохід, власність, матеріальні умови життя) і соціальний (місце людини у соціальній структурі суспільства, доступ до власності, освіти, влади) характер. Соціальна нерівність є необхідною умовою структурування і розвитку суспільства, його диференціації. Проте ця диференціація не повинна бути надвеликою, не має породжувати глибокі соціальні конфлікти. Вона має бути в межах суспільних уявлень (консенсусу) про критерії соціальної справедливості. Як зазначає Дж. Роулз, має бути реалізований принцип сво-

боди (втілений у рівності доступу громадян до всіх прав і свобод) і принцип рівності (припущення соціально-економічної нерівності пов'язаної із виконанням суспільних функцій) [1, с. 158]. Однак в умовах ринку економічна свобода призведе до надто нерівномірного розподілу національного багатства і концентрації доходів серед незначної частини населення.

Хоча економічна нерівність є похідною від соціальної, проте вона є проявом останньої. Наявність ресурсної бази суспільних благ ще не гарантує всім громадянам забезпечення доступу до них, соціальної справедливості їхнього розподілу, зменшення соціальної нерівності. Держава не може ліквідувати її, але може регулювати шляхом цілеспрямованих інституційних перетворень у напрямі формування економічних, правових, організаційних механізмів розвитку соціальної сфери як цілісної системи суспільства, яка відображає соціальні відносини з приводу умов життя і розвитку особи.

У зв'язку з тим важливим аспектом соціальної політики, у т. ч. соціального захисту, є визначення підходів до вирішення важливої суспільної проблеми – співвідношення соціальної справедливості щодо соціальної підтримки населення та економічної доцільності соціальних програм. Спосіб розв'язання цієї складної для суспільного буття суперечності є предметом безперервних дискусій науковців різних економічних шкіл. Прагнення підвищити ефективність виробництва може призвести до скорочення зайнятості, посилення майнової нерівності, соціальної нестабільності. Збільшення ж соціальних витрат може зумовити зменшення конкурентноздатності, підприємницької ініціативи та ефективності виробництва внаслідок підвищення рівня оподаткування, зростання настроїв утриманства серед населення, бюрократизації системи надання соціальної допомоги.

Узагальнюючі існуючі методологічні підходи до дослідження соціальних процесів (у т. ч. й СЗН як міри втілення соціальної справедливості) і вирішення зазначеної суперечності, зазначимо такі засади основних течій економічної теорії. Представники класичної школи (А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Мальтус та ін.), розглядаючи ринок як саморегулюючий механізм, який не потребує втручання держави, не вважали СЗН функцією її відповідальності. Тому соціальна підтримка нужденних мала спонтанний характер. Її зводили до добродійності індивідів, церкви, громадських організацій, до допомоги людині в бідності. Остання сприймалася як природний мотиваційний рушій соціально-економічної системи. Бідність визначалася розмірами прожиткового мінімуму і вважалася наслідком недостатньої турботи та відповідальності індивіда за свій добробут.

Подібні методологічні підходи простежуються й у неокласичних концепціях соціального захисту (напр., А. Маршала, А. Пігу, В. Парето, Н. Бунге та ін.). Маржиналізм, досліджуючи взаємозв'язок явищ в економічній системі з позицій граничних величин, визнає необхідність соціального захисту як природного права особи, але тільки на засадах обмеженого втручання держави у цю сферу з метою регулювання суперечності

між багатством і бідністю. Підхід до організації СЗН будується на засадах державного контролю за рівнем життя населення не нижче за встановлені соціальні стандарти, тобто певні граничні величини. Забезпечення бідним верствам такого стандарту життя проводиться через політику компенсаційних виплат, регулювання доходів громадян на основі перерозподілу коштів від багатих до бідних. На думку неокласиків, перерозподіл національного багатства є єдиною сферою, де критерієм необхідності державного втручання повинна слугувати соціальна справедливість, а не економічна ефективність. Разом з тим, А. Пігу вважав, що перерозподіл національного доходу відбувається за рахунок бідних громадян, тому що вони для отримання державної допомоги погоджуються на більш низьку заробітну плату. Концепції неолібералізму надали поштовх не тільки ідеям пріоритетності умов для необмеженої вільної конкуренції в епоху монополізму, а й необхідності дотримання у вільній економічній політиці моральних норм особистої та суспільної відповідальності. Вони створили підґрунтя для формування соціальної підтримки нужденних як системної і раціональної політики держави з чітко визначеними цілями й результатами.

Якщо лібералізм пропагує заходи державного регулювання соціально-економічних процесів пасивного характеру, то кейнсіанство – активного. Кейнсіанська концепція СЗН побудована на моделі соціального маневрування доходами для підтримки сукупного попиту з метою забезпечення загальної рівноваги. Ідеї кейнсіанства стали підґрунтям суспільного визнання необхідності державного регулювання зайнятості, рівня цін, процесів розподілу і перерозподілу доходів, державної соціальної допомоги малозабезпеченим.

Усвідомленню змін умов і чинників загальноцивілізаційного процесу сприяли також соціально-орієнтовані концепції інституціоналізму (Т. Веблена, Дж. Р. Коммонса, Е. Долана, Т. Лоуві, І. Кристол та ін.). Вони розглядали як рушійні сили економіки не тільки матеріальні, а й позаекономічні (духовні, моральні, правові, соціальні тощо) чинники. Відповідно до методологічних засад цього напрямку економічної думки, СЗН є системою заходів для вирішення суперечності ринкової економіки – між можливостями ринку і потребами населення. З позицій інституціоналізму, державна соціальна допомога повинна надаватися тим, хто її особливо потребує, а решта населення мусить самостійно забезпечувати себе. В іншому випадку соціальна підтримка порушує принцип економічної свободи і породжує соціальне утриманство. Представники інституціоналізму вважали бідність не проблемою низьких доходів, а проблемою непрацюючих, небажання інтенсивно працювати. Регулюючи рівень цін, зарплату, зайнятість, кількісні та якісні параметри середніх і мінімальних соціальних стандартів, держава пом'якшує соціальну напругу, проте розвиток економіки не стимулюється. Тому завданням уряду є створення рівних можливостей у сфері освіти, професійної підготовки, умов для реалізації здібностей. На думку представників інституціоналізму, потрібно врівноважити економічну ефективність

ринку із соціальними цілями суспільства. Незважаючи на різні методологічні підходи основних шкіл економічної думки до вирішення цієї проблеми, останнім часом спостерігається певне зближення їх позицій.

Зменшити небажані соціально-економічні наслідки ринкової організації виробництва, надати процесу суспільного відтворення більшої соціальної спрямованості, узгодити і навіть гармонізувати досить різноспрямовані інтереси суб'єктів економіки може лише держава як виразник загальнонаціонального інтересу. З цією метою проводиться певна соціальна політика щодо розподілу і перерозподілу створеного національного доходу через Державний бюджет на принципах соціальної справедливості для формування нормального відтворення робочої сили на основі гарантування суспільно необхідного рівня споживання основних життєвих благ усіма громадянами.

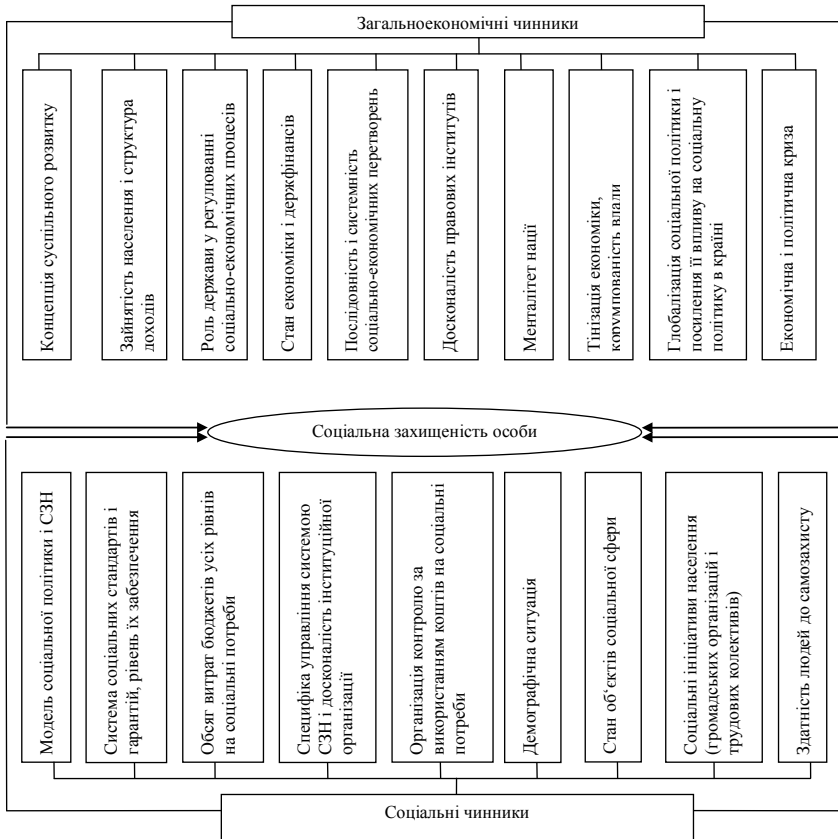
Більшість вчених трактує соціальну політику на засадах функціонального підходу, виходячи з практичної спрямованості її завдань. Вони пов'язують її з сукупністю заходів держави щодо регулювання соціально-економічних умов щодо забезпечення життєдіяльності суспільства, його стабілізації, розвитку, консолідації [2, с. 31-37]. У цьому контексті виокремлюються два напрями соціальної політики – захист і допомога найбільш незахищеним верствам населення, а також сприяння підвищенню загального добробуту на засадах суспільної солідарності й розвитку соціальної сфери. Систему соціального захисту розглядають як компонент, механізм, один із напрямів, одну з функцій (захисну) соціальної політики [3, с. 11; 4, с. 9]. Система СЗН повинна зменшувати не всі види нерівності, а лише ті, що не залежать від волі людей, які є наслідком об'єктивних обставин (відмінностей у соціально-демографічних характеристиках, матеріальному забезпеченні, здоров'ї тощо) і у зменшенні яких зацікавлено суспільство.

Для створення сприятливих умов суспільного розвитку у конституціях більшості країн сформульовано політичні, економічні, соціальні права людини. Проте важливо їх забезпечити не тільки законодавчо, а й економічно. У цьому аспекті виникає питання про міру (ступінь) захисту, яку суспільство має надати особі. У зв'язку з цим розрізняють два поняття, які узагальнюють суттєві зв'язки між явищами дійсності завдяки фіксації в них певних ознак – “соціальна захищеність” і “соціальний захист”.

Соціальна захищеність (незахищеність) розглядається як показник ефективності не тільки соціального захисту, а й соціальної політики в цілому, і характеризує ступінь гарантованості доступу громадян до певного мінімуму соціальних благ. Соціальна захищеність – необхідна і достатня міра стійкості суспільного положення особи на основі забезпечення її прав і свобод, а система СЗН – механізм їх забезпечення. Його дію спрямовано на досягнення соціальної безпеки, тобто стійкості людини щодо впливу чинників, які призводять до падіння рівня та якості життя. Соціальна безпека характеризує умови відтворення життєдіяльності суспільства і є основою соціальної захищеності громадян. Стан соціальної безпеки і со-

ціальної захищеності характеризує результативність діяльності держави щодо їх забезпечення [5, с. 71].

Соціальна захищеність особи є результатом дії багатьох чинників, сукупність яких відображено на рис. 1. Дія зазначених чинників має синергетичний ефект, тому що результат не є простою арифметичною сумою їхніх впливів. Підсилюючи один одного у взаємозв'язку і взаємозалежності, вони створюють безпечне соціальне середовище.



**Рис. 1. Чинники впливу на формування соціальної захищеності населення\***

\*Джерело: розроблено автором

На формування високого рівня захищеності впливає не тільки рівень соціально-економічного розвитку країни, менталітет нації, співвідношен-

ня політичних сил, обрана концепція суспільного розвитку, а й механізм забезпечення захисту, у т. ч. досягнення консенсусу його суб'єктів на перерозподіл доходів не тільки на користь тих, хто потребує соціальної підтримки, а й на розвиток соціальної сфери, створення безпечного середовища життєдіяльності всіх громадян, зменшення соціальної нерівності, доступності соціальних благ. Причинами соціальної незахищеності вчені називають, окрім економічних чинників, обмеженість законодавчого та нормативно-правового закріплення високого рівня соціальних прав, свобод і гарантій людини або групи; недосконалість механізму їх реалізації; недостатню розвиненість потреб особи в захисті своїх прав, гарантій і свобод, недосконалість механізмів СЗН [6, с. 100].

Соціальний захист є багатоаспектним поняттям. Значення (етимологія) слова "захист" означає "охорона, заступництво, підтримка" [7, с. 733]. Якщо розглядати сутність слова "соціальний" як суспільний, об'єднаний, то в загальному соціальний захист є узгодженою діяльністю членів суспільства щодо зменшення несприятливого впливу факторів зовнішнього середовища на їх становище і розвиток. Аналогами цього поняття у зарубіжній літературі (з врахуванням його еволюції застосування у соціально-економічній практиці) є:

– "income maintenance" (збереження, підтримка засобів існування, соціальне забезпечення);

– "social security" (соціальна безпека). Створення безпечного соціального середовища на основі посилення гуманізації соціально-економічних процесів і універсальності форм і методів соціальної підтримки громадян;

– "social protection" (соціальний захист). Забезпечення всім членам суспільства захисту від економічних і соціальних негараздів (ризиків).

Дослідження теоретико-методологічних засад СЗН є складним завданням внаслідок різноплановості цього соціально-економічного явища. Досить часто у його визначенні об'єднують зміст, форми, методи, механізм соціальної підтримки населення. У визначенні змісту соціального захисту простежується досить різноманітний спектр підходів, основні з яких відображено на рис. 2. Наявність такої кількості підходів до сутності соціального захисту свідчить про те, що зміст категорії залишається нечітким, суперечливим, еkleктичним, суттєво залежним від політичного моменту, тому важко однозначно його трактувати. Не вдаючись докладно до аналізу позицій окремих економістів (вони висвітлені у науковій літературі з цієї проблематики), зазначимо, що суперечності у визначенні такої соціально-економічної категорії вчені прагнуть подолати, розглядаючи соціальний захист у розширеному й звуженому трактуванні. У широкому розумінні соціальний захист ототожнюється з політикою держави щодо забезпечення конституційних прав і створення безпечного соціального середовища. У вузькому – з системою заходів правового, соціально-економічного та організаційного характеру щодо забезпечення гарантій мінімально достатнього рівня життя.



**Рис. 2. Систематизація підходів до з'ясування сутності соціального захисту**

\*Джерело: розроблено автором

На наш погляд, недоцільно застосовувати широке і вузьке трактування цієї категорії. Звужений підхід не дає цілісної концепції соціального захисту і суттєво змінює його сенс і роль у суспільному відтворенні. Обмежує її тільки підтримкою соціально вразливих верств. Призведе до згортання соціальних функцій держави, зменшення її відповідальності за підвищення добробуту населення, дотримання трудового законодавства роботодавцями, поглиблення майнової нерівності, недовикористання соціально-трудоного потенціалу і зниження соціальної ефективності суспільного виробництва. Необхідно розглядати сутність соціального захисту широко, з позицій сприяння формуванню суспільно нормальних умов відтворення робочої сили з метою попередження соціальної нерівності не тільки у сфері споживання, а в усіх сферах життєдіяльності щодо рівності можливостей доступу до якісної освіти, охорони здоров'я, формування соціально справедливих умов розподілу створеного національного доходу. Тим більше, що Європейським форумом ЄС (Брюссель, 1998 р.) рекомендовано розширити трактування поняття “соціальний захист”, включати до його змісту і програм не тільки соціальне забезпечення, а й соціальну інтеграцію, отримання освіти, охорони здоров'я, забезпеченість житлом [2,



с. 57]. Ми вважаємо, що основною функцією соціального захисту є створення умов для відтворення і розвитку суспільства на основі захисту його членів від потенційної або реальної соціальної нерівності у політичному, психологічному, етичному, економічному аспекті.

Необґрунтоване посилення соціальної нерівності, яке проявляється поширенням і поглибленням бідності, обмеженням доступу громадян до користування соціальними благами внаслідок їх переведу до платних послуг із високими цінами, є наслідком недостатньої врегульованості соціально-економічних процесів в Україні та обраної концепції соціального розвитку.

**Висновки.** Постіндустріальна епоха диктує необхідність переосмислення цілей і завдань суспільного розвитку. Добробут населення і продуктивна праця дієздатної його частини стає важливим чинником економічного прогресу. Формування позитивної економічної динаміки можливе не просто за створення умов для реалізації соціальних цілей, а за умови надання соціальним чинникам можливості вирішального впливу на цей процес. Соціальні чинники розглядаються як усі взаємини між людьми у сфері життєдіяльності суспільства, відтворення індивіда, споживання матеріальних і духовних благ. У ХХІ ст. формування та удосконалення суспільного розвитку потребує як особистих зусиль (на чому досить часто робиться наголос), так і відповідних суспільних умов відтворення та розвитку робочої сили. Видатки суспільства на функціонування соціальної сфери і СЗН вже розглядаються не як витрати, а як виробничі інвестиції у створення нової якості робочої сили. Система СЗН формує соціальний потенціал економічного зростання, а людський капітал – трудовий. У своїй єдності вони є його чинниками та умовами. Тому соціальну політику можна розглядати як відповідальність держави щодо використання громадських ресурсів.

### Література:

1. Роулз Дж. Теория справедливости / Пер. с англ. В. В. Цемищева. – Москва, 1995 – 536 с.
2. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України: Навч. посібник. – К.: Знання, 2005. – 615 с.
3. Безтелесна Л. Людський розвиток: підходи до трактування суті та умов його забезпечення // Економіка України. – 2009. – № 7. – С. 4-12.
4. Макарова О. В. Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика розробки та оцінки: Монографія. – К.: Ліра-К, 2004. – 328 с.
5. Новікова О. Ф. Соціально-економічна захищеність особи в Україні: проблеми виміру та шляхи розв'язання / Доповідь на Всеукр. конф.: "Соціально-економічна захищеність населення України", м. Київ, 31 травня-1 червня 2001 р. – Київ, 2001. – 85 с.
6. Борецька Н. П. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми. – Донецьк: Янтра, 2001. – 351 с.
7. Новий тлумачний словник української мови у трьох томах / Укладачі: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К.: Асконт. – 2004. – 925 с.